

ИЛЧО ДИМИТРОВ
ЗА „СТРОИТЕЛИТЕ НА
СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ“ И
ЗА ЕПОХАТА, ОТРАЗЕНА В
ТАЗИ КНИГА

chitanka.info

Името на Симеон Радев с право заема място сред оная блестяща плеяда, която в началото на ХХ век засия на културния небосклон на България. Учени, писатели, журналисти, художници, актьори — тяхното дарование роди изумително творчество. Истинско чудо бе този изблик на дарби и постижения сред един народ, претърпял пет столетия под ярема на нечувано варварство, едва-що възобновил държавната си самостоятелност.

Симеон Радев е един от най-видните публицисти на това богато на идеи и дела време, а „Строителите на съвременна България“ си остана неговото най-бележито произведение. Завидна е участва на тази книга. Посрещната с огромен интерес от съвременниците си, тя до ден-днешен не губи популярността си. За поколения българи „Строителите...“ си остават незаменимо четиво за бурната ни следосвобожденска история. Появява се вече трето издание, а от второто са изтекли 15 години.

Жанрово със „Строителите...“ се внася нещо ново в нашата книжнина — появява се творба, която изобилства с факти и данни и същевременно има въздействието на художествено произведение. С подобни явления е богатата френската култура, която за С. Радев, а и за повечето тогавашни българи бе най-привлекателният образец. Става дума не за историческо съчинителство, за творческо въображение по отношение на миналото, а за органично съчетание на неподправената историческа действителност с голямата литература, за непосредствено въздействие на историческото изследване чрез средствата на художественото слово. Този опит за жанрово обогатяване на литературата, а и на историографията ни не поставя началото на българска школа. Книгата на Симеон Радев си остана самотна. Защо? Може би други са по-сведущи от мен, за да отговорят. В наше време книгата на Блага Димитрова и Йордан Василев за Багряна ни върна към този жанр. Но някои критици я посрещнаха на нож...

Възниква и въпросът: защо приживе Симеон Радев не преиздаде книгата, към която читателският интерес не е пресеквал?

Непосредствено след първото издание настъпва обрат в живота на автора, който е в разцвета на творческата си мощ. В течение на четвърт век той действа на попрището на дипломацията. Завръща се в България в навечерието на Втората световна война. Като пенсионер се отдава отново на литературна дейност. Оставил ни е многобройни

превъзходни спомени за детството и ученичеството си в Македония, за дипломатическите си преживелици, за дейци на изкуството и литературата. Някои все още чакат да видят бял свят.

В плановете на Симеон Радев са влизали и „Строителите...“ — да преработи двата тома, — сам е съзнавал, че има какво да внесе още в тях — и да напише третия. В това отношение, изглежда, е претърпял несполука. Не са се възвърнали вдъхновението и дръзновението, с които на младини се бе втурнал с амбицията да възкреси една съдбоносна епоха. А и последвалото развитие на събитията бе разколебало самоувереността и фанатизма на младостта, вярата и надеждата му за бъдещето на Отечеството.

Когато пише най-важната си книга — това е първото десетилетие на века — Симеон Радев не е кабинетен учен, изолиран от стремежите и заблудите на времето си. Той е преди всичко човек на действието — публицист, вестникар, критик, политик, тясно свързан с освободителната борба на македонските българи и с народнолибералната партия, която се представя за наследник на делото на Стамболов. В многостранната си дейност Симеон Радев е грешил, но не от грешките само, а от целокупното дело се оценява една историческа личност. Впрочем възможно ли е активна обществена дейност да остане неуязвима за илюзии, грешки и несполуки? Бих даже рекъл: Блажени са грешниците! Защото те са действували, те са се борили, те са създавали. За едно историята ще ги възхвали, за друго — ще ги осъди. Всекиму — според заслугите. Ала самата тя, историята, е продукт от дейността им. Тя е сътворена не от нежните ръце, а от мазолестите, не от безплътните светци, а от ангажираните, страстните, лутащите се, но действувачи хора. Съзерцателите, които от страх да не сбъркат и да не се осквернят са се самоосъдили на безплодие, имат само утехата, че са се съхранили „чисти“ в обществените превратности. Та кой има предварително гаранция за верния, правия, сигурния, без всякакъв риск път към голямата цел? Ако можеше да се даде такава гаранция, всички щяха да се втурнат по него и да го задръстят дотам, че до целта пак да не се добереш.

В „Строителите...“ са отразени политическите симпатии и антипатии на Симеон Радев, разбиранията му за времето, в което живее, и за пътищата към националния идеал. Тези разбирания ще претърпят жестоко крушение през следващите десетилетия. Ала

крахът на една идея не е доказателство, че самата тя е била неправилна, несправедлива. Средствата са се оказали неточни или пък хората, заели се с нея — недостойни...

Симеон Радев възкресява епоха, която е била съвсем близко минало, събития, които още влияели върху съвременността, личности, които още живеели, а някои продължавали да упражняват политическо влияние. Много мъчно, бих казал и непосилно, би му било да отдели поведението на хората в началото на ХХ век от тяхното поведение непосредствено след Освобождението, да разкрие истинското им място в историята, да прозре докрай действителните им стойности и недостатъци.

Симеон Радев — един от извънредно образованите българи на времето си — е възпитан в духа на модните тогава философски западни школи. Марксизмът не му е непознат, ала по начин на възпитание, по положение в обществото му е бил чужд. Интелектът на Симеон Радев и стремежът му към добросъвестност са водили до верни наблюдения и изводи по едни или други въпроси. Ала общият методологически подход не му позволява да разкрие дълбоките мотиви на историческия процес. „Събитията в книгата на г. Симеон Радев — отбелязва Д. Благоев — са налице и документирани добре. Остава ни следователно да се обяснят в свързка със стопанското и културното състояние на съвременна България... Обаче нищо такова ние не намираме в първия том на съчинението на г. С. Радев.“

Независимо от похвалата на Благоев за фактологическата страна на книгата трябва да добавим, че от равнището на съвременното състояние на историографията и в това отношение не всичко е задоволително. Наистина Симеон Радев е проявил голямо старание да събере и проучи огромен материал. Но възможностите на онова време са били доста ограничени. Бедна е била архивната база на страната. Документалните материали на учрежденията не са още събрани и комплектувани, личните архиви на политиците и държавниците се криели в домовете им. На разположение на автора са били тенденциозно издадени сборници с документи за политиката на великите сили в България. Сам е имал шансът да порови из някои чужди архиви. Оскъдна е била литературата по разглежданите проблеми. Самият Симеон Радев признава, че при липсата на достатъчно предварителна литература — монографии, мемоари и на

извори — може да се говори „за едно систематическо изложение на събитията подир Освобождението, но не и за история, която да отговаря на една научна метода“ (к.м. — И. Д.).

Още с излизането на първия том на „Строителите...“ Д. Благоев пише обширна рецензия, в която подлага на критика неговите методологически слабости (вж. Д. Благоев. Съчинения, т. 14, София, 1961, с. 121–225). Същевременно изтъква и качествата му, които определят значението на труда и днес. Книгата на Симеон Радев „е интересна, според Благоев, за всекиго, който не е запознат със събитията от началото на съвременна България“. „Като се имат предвид — продължава той — всички недостатъци, които изтъкнахме тука, и особено като прочетат предварително «Принос към историята на социализма в България», нашите четци (...) ще прочетат книгата на г. С. Радев с интерес (...) И изобщо фактическата страна на събитията, които излага г. С. Радев, е много добре документирана и изложена. При това г. С. Радев е много голям майстор в характеристиката на отделните дейци, на политическите личности.“

Много вода е изтекла и от първото издание на „Строителите...“ и от рецензията на Димитър Благоев. На съвременните историци са предоставени изобилни — в сравнение със Симеон Радев — документални източници. Многобройни изследвания са посветени на епохата непосредствено след Освобождението: Временното руско управление, народната съпротива срещу Берлинския договор, установяването на конституционния режим, появата на партиите, икономическото развитие, културния живот, режима на пълномощията, външната политика на княжеството и съперничеството на великите сили, Източна Румелия, Съединението и Сръбско-българската война, русофилските бунтове и Стамболовия режим, началото на работническото и социалистическото движение. Ще ми се да спомена имена на автори, които имат особени заслуги за научното изследване на тези важни въпроси: Димитър Косев, Христо Христов, Горан Тодоров, Цветана Тодорова, Елена Стателова, Андрей Пантев, Йоно Митев, Дойно Дойнов, Георги Вълков, Радослав Попов, Стойчо Грънчаров... Седмият том на многотомната История на България разкрива цялостно следосвобожденската епоха. Така че любознателният читател, който би искал да се запознае със събитията,

описвани от Симеон Радев, с оглед тяхното съвременно изясняване, разполага с изчерпателна историческа литература.

Ще си позволя да изложа някои мисли във връзка с отделни проблеми в „Строителите...“ предизвиквали и предизвикващи различия сред изследователите и изобщо сред интересуващите се от тази част на историята ни.

След Освобождението народът ни, неговата интелигенция, политическите сили са пред един съдбовен избор — за пътя, който ще поеме България, за да заеме отново своето достойно място сред европейското семейство.

Изборът не е между идеите, а между средствата.

Голямата идея, която въодушевява и сплотява всички българи, без разлика на социално положение и политическа принадлежност, на образование и идеология, е: да се превъзмогне по-бърже вековната изостаналост, да израсне младата държава в стопанско, политическо и културно отношение, да се обедини българското племе, разпокъсано най-безмилостно на Берлинския конгрес.

Във връзка със средствата се явяват различията, които разделят политическа България още при първата ѝ среща на Учредителното събрание във Велико Търново. Как ще се постигне идеалът? Кой път да се хване?

Сблъсъкът е на крайностите. По отношение на държавното строителство едни пледират за силна „олигархическа“ власт, която ще възпита политически българския народ, ще го въздигне до равнище, от което той ще е вече в състояние и сам да решава проблемите си. Следователно демокрацията не се провъзгласява, тя не е предпоставка, условие, а последица, плод от политическото и гражданското възпитание на обществото. А възпитателите са сред малцинството на имотните, образованите, опитните. Другите са убедени, че от началото си държавният живот трябва да почива върху демокрацията, че само в условия на демокрация е възможно да се формират политически и граждански качества.

Подобна е дилемата и във връзка с външнополитическата ориентация. Постигането на общия идеал за пълно национално освобождение и държавно единство не е по силата само на българите. Техният справедлив стремеж се сблъсква с чужди интереси, съперничества и домогвания. Къде е съюзникът на българската кауза?

Едни проповядват, че само на Русия, благодарение на която се възстанови българската държава и чиито интереси съвпадат с българските стремежи, трябва да се залагат надеждите за бъдещето. Но други твърдят, че Русия не е в състояние да помогне за националното обединение, че тя даже не е заинтересована от него. Съюзникът трябва да се дири сред враждебните ѝ държави.

Откритите, традиционно русофобски групи и личности нямаха изгледи да наложат един прозападен завой в българската външна политика. Те не разполагаха със солидна вътрешна опора, за да преодолеят русофилските настроения, преобладаващи сред народните маси. Само един „разкаял се“ русофил като Стефан Стамболов бе в състояние да извърши преориентацията, като увлече широки и влиятелни обществени среди. Разочарованието от действията на руския царизъм послужи за оправдание на историческата и националната неизбежност на преориентацията.

Някогашната историография (тук „историография“ се употребява в по-условния смисъл на това понятие; чак до Деветосептемврийската революция историческите изследвания за следосвобожденската ни история са оскъдни; тази история предизвиква интереса главно на писатели, публицисти, мемоаристи; а най-силно влияние за формиране на представите оказва тъкмо Симеон Радев) ни е завещала митове, които се оказаха с удивителна устойчивост. Впрочем всяка нация си е създала свои митове, има си национална митология. Защо и българинът, независимо от дълбокия си скептицизъм, да прави изключение?

Единият — за Александър Батенберг. Той ни се рисува като романтичен герой, излязъл едва ли не от средновековна балада, чиито чисти и благородни пориви се разбиват в партизанлъка на българската нецивилизованост и в бездушната игра на европейската дипломация. Не е нужно да се опростяват историческите личности, нито пък да се нагаждат те към конюнктурни модели. Княз Батенберг е неотделим от началото на съвременния ни държавен живот и това е достатъчно основание, за да се отнасяме с нужната сериозност към неговата личност и дело. Но ако не бива да сме излишно придирчиви, в същото време и снизходителността (още по-малко екзалтацията) е неоснователна.

Провалът на Батенберг в България се дължи не главно на домашния партизанлък и дипломатическите ежби. Съвсем млад и неподготвен, той не притежаваше интелектуалните и политическите качества, за да се справи с тежката си роля. Възкачил се на трона при всеобщо одобрение отвътре и отвън, той успя за кратко време да постави под въпрос короната си. На личната си диктатура, установена с преврата от 27 април 1881 г., той разчиташе, за да наложи управление по вкуса си. Резултатът бе катастрофален. След две и половина години на безсмислени експерименти и преустройства за младия княз нямаше друг изход, освен да се върне към ненавистния му демократичен режим.

Не само към демократичните настроения на мнозинството от народа князът не се нагоди. Той не превъзмогна личните си предубеждения, които бяха в разрез с преобладаващите симпатии сред същия този народ, този път изразени във вярата за освободителната мисия на Русия. Конфликтът с царската политика се задълбочи дотам, че князът трябваше да се осланя вече на вътрешната опора и вътрешното сцепление.

Възстановил конституционния режим, застанал начело на съединена България и оглавил победоносната ѝ войска срещу сръбската агресия, Батенберг си възвърна част от пропиления престиж. И тъкмо тогава загуби престола си. Никаква съпротива не оказа на офицерите детронатори, а с едно фаталистично примирение подписа акта за абдикация. Когато след няколко дни бе върнат от масовото движение, подбудено от Стамболов, той все така безропотно се подчини на безцеремонния диктат на Александър III. Нямаше сила да се противопостави докрай на царската политика, а и не му се управляваше като нейно оръдие. От това схематично изложение не произтича ли изводът за личност, чиито качества, колкото и приятни да са някои от тях, срещнати в обикновен човек, не отговаряха на изискванията за голямата отговорност в едно буреливо място на европейската политика? Смазан от непреодолими вътрешни и външни пречки, Батенберг слезе от историческата сцена.

Едно сравнение с неговия наследник би само потвърдило такова впечатление. Фердинанд ще се възкачи на свободния трон не по решението и съгласието на европейските сили, а срещу волята им; не като протеже на руския цар, а като предизвикателство срещу него;

мнозинството от народа е против новия княз, тъй като е за разрешение в съгласие с руската политика, в която продължава да вижда залог за бъдещето. Фердинанд ще се задържи и срещу враждата на Александър III, и срещу предпазливостта на западната политика, и срещу вътрешните бунтове, заговори, атентати... Накрая, закрепил се вътрешно, няма да пожали и човека, комуто дължи трона си. Колко по-лесно би било на Александър Батенберг, в сравнение с Фердинанд, да остане в България, стига да притежаваше нужните качества, за да се справи с изпитанията. Първият и досега буди повече симпатия (или по-скоро съчувствие), а вторият ще основе династия, от която сам ще се окаже по-дълговечен.

Другият мит е Стефан Стамболов. Той е — за мнозина — така липсващата в историята ни силна личност, станала жертва на обстоятелствата. Без съмнение е силна личност. Без съмнение е жертва на обстоятелствата.

Стефан Стамболов — това е видният революционер, един от ръководителите на Априлското въстание, другарят на Ботев. Това е поетът, чието творчество може да не е оставило трайна дيريا в историята на литературата, но пък е било неразделно от духовния мир на българина в борбата му за свобода, демокрация и национална независимост. Той имаше завидната участ да надживее другарите си от освободителната епопея, но загина с тяхната смърт, повален не от поробителя, а съсечен от сънародници, Стамболов е един от най-ярките държавници на Третото царство. Делото му не е оставило равнодушен никого — нито приживе, нито след смъртта му. Той е една от най-оспорваните, да не кажа — най-оспорваната личност в буржоазна България, От едни — величан като образец за държавна мъдрост, политическа доблест и истинско родолюбие. От други — заклеймяван като извор на всичко зло, което по-нататъшната ни история трябваше да понесе.

Каквото и да мислим и говорим за Стамболов; когато го премълчаваме, критикуваме или възхваляваме, фактът си остава един и безспорен: две десетилетия от историята ни — от навечерието на Априлското въстание до гибелта му — са изпълнени с неговата открояваща се снага на революционер, на общественик и държавник.

Ала историческата присъда е безпристрастна и безмилостна. Тя невинаги съвпада с личните ни симпатии и желания, с издигнатите

паметници и съчинените митове и оди.

През лятото на 1886 г. Стамболов застана начело на тази част от българското общество, която бе за прозападна преориентация. С много колебания и вътрешни борби той се отрече от миналото си, защото в края на краищата бе обзет от мисълта, че Русия няма намерението да подпомага за обединението на България, че, напротив, тя заплашва да погълне България, че единственото спасение срещу тази заплаха, за да се запази държавната самостоятелност, е да се докара княз и се основе династия. Така Фердинанд бе настанен и укрепен на престола. Самият Стамболов ще заплати първо с поста си, а после — и с живота си, за да получи Фердинанд международно признание. А тъкмо при царуването на Фердинанд, заедно с безспорни постижения, бе проиграна голямата национална идея за освобождението на всички българи и събирането им под един покрив. Печалните за народа ни сетнини разкриват и трагедията на една историческа личност като Стефан Стамболов. Такива парадокси не са редки в историята и от тях изпъкват онези силни, но трагични, а понякога и фатални за бъдещето на една нация личности, чиито енергия, дарби, усилия са довели до резултати, които обезсмислят или опропаствяват намеренията.

Като изследовател на новата история на България много повече са ме привличали държавници от типа на Петко Каравелов. Това не значи, че отричам правото, ролята, пък и необходимостта в дадена епоха на държавници от типа на Стамболов, стига исторически да се окажат оправдани, Каравелов е демократ по убеждение и той остава верен на тези си убеждения. Той всякога е вярвал, че проблемите, които стоят пред българското общество, могат и трябва да се решат със средствата на демокрацията, на демокрацията в смисъла, който ѝ се влага във времето му. На този принцип той остава верен, независимо че е разбирал колко по-лесно се управлява, когато обявиш политическите си противници за изменници и родоотстъпници, когато налагаш — със силата на властта — собственото си разбиране за единствено патриотичното. Понякога и успехи така по-бързо се постигат, но заедно с това се натрупват и такива последици, които тегнат на цялото по-сетнешно развитие. Каравелов е предпочитал побавните, но по-трайните промени, отбягвал е изкушенията на властта, търсел е разрешение чрез легални средства и в съответствие с преобладаващите обществени настроения. Три пъти е бил министър-

председател. Два пъти е свалян чрез преврат (април 1881 и август 1886 г.; не говоря за правителството-еднодневка след детронацията на Батенберг). Третия път сам си дава оставката поради неблагоприятен вот на Народното събрание — рядък случай в парламентарната практика, на буржоазна България.

Личности като Стамболов лесно се митологизират. Митовете се предават от поколение на поколение. Един от тях: във Велико Търново, на 7 септември 1885 г. в присъствието на колебаещия се Каравелов (Каравелов не се е колебаел по отношение на Съединението, но когато стоиш начело на една държава, носиш отговорност и не можеш да се държиш, както се държи един опозиционер или един революционер) Стамболов увещава уплашения княз Александър: „Ваше Височество, пред Вас има два пътя: единият — през Дунава за Дармщат, другият — през Балкана за Пловдив.“ Такива декларации на Стамболов не се е налагало да прави по простата причина че още предния ден от Варна князът е телеграфирал на временното правителство в Пловдив, че приема Съединението; че доста преди Съединението князът е бил държан в течение на подготовката и с негово съгласие тя се е извършвала. Така че не е било нужно в Търново никой да му сочи избора между Дармщат и Пловдив. Този избор е бил преди това сторен.

Изкушават ни и съпоставки между Стамболов и големите диктатори в европейската история. От тези съпоставки се вади заключението, че както Кромуел бил нужен на английската революция, а Бонапарт — на френската, така и Стамболов бил неизбежен за началото на държавния живот на България. Има една склонност у нас, историците: да обявяваме това, което е станало, за единствено възможното и след това да търсим основанията, които са го наложили. Но в общественото развитие не съществува само един-единствен вариант за разрешаване на наболелите въпроси. За да се наложи един или друг вариант, често и случайността си казва думата. Така че, ако Кромуел е бил неизбежен в Англия през XVII в., а Бонапарт — във Франция в края на XVIII в., това не значи, че и Стамболов е задължителен за България в края на XIX в. С Кромуел и с Бонапарт е свързана епохата на утвърждаването на капиталистическия строй, на буржоазната държава. Но това, което е съпътствувало зората на капитализма като обществена система, не е закономерен етап, през

който задължително трябва да минат и страни, тръгнаха много по-късно по пътя на капиталистическото си развитие. По-късното развитие заедно с всички свои неудобства крие възможност за ускоряване на обществените процеси, за прескачане на етапи. В началото на държавното съществуване на нова България нейните политически сили имаха за образец не Англия от XVII и Франция от XVIII в., а най-напредналите форми на общественото развитие на своята съвременност.

Следователно през 1886 г. България нямаше друг път пред себе си, освен пътя на модерното капиталистическо развитие. И ако тогава се наложи Стамболовият режим и ние разкриваме всичко онова, което този режим е допринесъл за прогресивното развитие, нямаме никакво основание да се съмняваме, че ако се бе съхранило демократичното управление така, както бе прилагано при Каравелов, не биха се постигнали същите — а кой знае? — даже и по-добри резултати.

Безспорни са заслугите на Стамболов за икономическото развитие, за еманципацията на младата държава в европейските отношения и т.н. В същото време не бива да пренебрегваме и другата страна на медала. Стамболовият режим потъпка онова, което едва-що се формираше в България, идеала, за който бленуваха борците за национална свобода — демократична, правова, либерална държава. Опозицията бе преследвана и всячески стеснявана. Ограничавана бе свободата на печата, която винаги е била главният критерий за един буржоазен демократичен режим.

Говори се: колко опозиционни вестници са излизали при управлението на Стамболов! Първо — не са толкова много. Второ — всички са понасяли постоянните удари на властта. И трето — опозиционни вестници излизаха и при управлението на Демократическия сговор, и при монархофашистката диктатура, включително и легални комунистически. Това достатъчно ли е за преоценка на характера на съответните режими?

Младото социалистическо движение бе подложено на преследвания. Вярно е, че и Каравелов беше против социализма и че Константин Стоилов след Стамболов ще преследва социалистите. Но едно е да не приемаш социализма и да водиш легална борба срещу него, друго е да си поставиш за цел да го задушиш напълно. Неслучайно най-изтъкнатите представители на българската

интелигенция по това време (с изключение може би само на Захари Стоянов) се намират в противния на Стамболов лагер. Те бяха преследвани, емигрираха, лежаха в арестите и в затворите; Вазов, Величков, П. Р. Славейков, Д. Благоев, а Светослав Миларов загина. Загинаха в името на идеите си и такива личности като Олимпи Панов, Тома Кърджиев, Атанас Узунов, Коста Паница — всеки със своето място в освободителната епопея.

Лесно е днес да теоретизираме, че тогава крайностите са били неизбежни, че по-важното е било да се осигури настъпателният ход на историята. Колко безчувствено оправдаваме „историческата необходимост“, щом лично, непосредствено не сме засегнати! От Хегел сме наследили това всеопрощаващо убеждение, че всичко съществуващо (и съществувало!) е разумно. Но и тогава са живеели хора като нас от плът и кръв, наши деди и прадеди. И те са се стремели към най-добри условия за собствена изява. И тези, които не са мислели като Стамболов, са вярвали, че служат на България. Дори когато не одобряваме всичко в техните разбирания и действия, това не е основание да ги осъждаме и отричаме. Впрочем и самият Стамболов стана жертва на атмосферата, която сам създаде.

След диктатурата на Батенберг по време на режима на пълномощията режимът на Стамболов е вторият етап, през който се търси решение за обществените проблеми не чрез средствата на демокрацията. Този втори етап остави непоправими последици за по-нататъшното развитие на младата българска демокрация. И ако режимът на пълномощията бе диктатура без диктатор (въпреки желанието си, князът не притежаваше качества, а и не разполагаше със сериозна обществена опора, за да се наложи като самодържец), Стамболовият режим имаше начело човек с качества, които му позволиха да осигури една сравнително широка обществена подкрепа за едноличната власт. Батенберг обвини народа, че не е подготвен да се ползува от свободата си. Стамболов успя да внуши на част от този народ, че свободата му е заплашена и тя трябва да се защити, като фактически се премахне.

Не можем да отминем историческата отговорност за прекъсването на руско-българските дипломатически отношения. Конфликтът Стамболов — царското правителство е представлявал винаги една трудност пред обективната, научна оценка на делото на

Стамболов. Не че се изхожда от съвременни реалности. Никой и не мисли да идентифицира царска Русия със Съветския съюз. Не става дума да се оборва вината на царизма за този поврат в отношенията между двете страни. Но Русия бе един от двата главни фактора за освобождението на България. Огромна е заслугата ѝ за възстановяването и укрепването на българската държава. Въпросът за оценката на нейната политика на Балканите е от първостепенна научна важност. А малката държава обикновено се е разплащала скъпо, когато се е изкушавала да се набърква в съперничествата и стълкновенията между така наречените „велики сили“.

Сблъсъкът русофили — русофоби през 1886–1887 г. се извежда често пряко от събитията, последвали Съединението. Така излиза, че Русия, недоверяваща се на Батенберг, иска да го махне и го маха от престола; не признава регентството, изпраща Каулбарс, издига непопулярна кандидатура за княз, а като не сполучва — скъсва отношенията с България. Батенберг, а после регентството се опълчват срещу руската намеса, отстояват независимостта на България; цанковистите действуват просто като руски оръдия и т.н.

Всъщност корените са по-дълбоки.

Батенберг е избран на престола като кандидат на руския цар. От началото на царуването си той се амбицира да изменя законното конституционно устройство. Съюзник среща в Консервативната партия. Ала както амбициите му, така и съюзникът му не печелят обществена опора. С широко влияние се ползува Либералната партия, чиято програма е самата Търновска конституция. За да се преодолее това влияние, князът се обръща към Русия. На нейния авторитет сред народа той залага, за да се наложи над същия този народ. Тъкмо Батенберг и консервативната партия първи призовават чуждата намеса за разрешаване на вътрешните противоречия, за осъществяване на собствената им политика.

Апелите на княза до Александър II остават без отклик. Александър III се оказва по-податлив. На 27 април 1881 г. е извършен държавен преврат. За министър-председател е назначен руският генерал К. Г. Ернрот. Начело на създадените специално за изборите за Велико народно събрание области са поставени руски офицери. Руският дипломатически представител в София Хитрово се включва в агитацията на княза. Това пряко ангажиране на царска Русия с

преврата е една от главните причини за триумфа на княза и на консерваторите в изборите. Но то ще остави тежък отпечатък върху по-нататъшните отношения между двете държави.

След провъзгласяването на режима на пълномощията (1 юли 1881 г.) начело на правителството фактически стои руският полковник А. Ф. Ремлинген. Почувствувал позициите си заздравени, князът бърза да се отърве от руската опека. Управлението поверява на консервативната партия. Ала без прякото руско участие режимът се оказва безпомощен пред масовото народно движение за възстановяване на конституцията. Консерваторите и князът пак апелират за пряко руско участие в управлението. В Петербург правят нова погрешна стъпка. За министър-председател е назначен генерал Л. Н. Соболев, а за министър на вътрешните работи — ген. А. Н. Каулбарс.

Конфликтът между консерваторите и руските генерали навежда Батенберг на горчивия извод: вместо да служи на самовластието му, режимът на пълномощията чрез правителството на руските генерали води до елиминиране на консервативната партия, до ново политическо надмощие на либералите, а вследствие на това — до възстановяване на Търновската конституция и до увековечаване на руското влияние. Князът не вижда друг спасителен изход, освен да направи пълен обрат, като потърси вътрешна опора. Той поема ролята на защитник на самостоятелността на България. Така същите политически сили, които по династичен, партиен и класов интерес разчистваха пътя за чужда намеса във вътрешните работи на държавата, същите те, в името на същия интерес се обявяват срещу чуждата намеса.

Непосредствено след Съединението напълно се оформят три обществени групировки, очертани и до 1885 г.:

1. Князът и кръгът от най-близките му консерватори, които ратуват за преориентация на българската външна политика на Запад. Русия разглеждат като главна опасност за своите позиции, което в политическата борба се представяше като опасност за държавната самостоятелност.

2. Крайните русофили около Др. Цанков, които проповядват, че самото съществуване на България без Русия е невъзможно, че българската политика трябва да следва стриктно царската; Батенберг е враг на Русия, следователно — опасност за бъдещето на народа.

По отношение на крайните русофили е напластена през десетилетията една неоправдана и преднамерена едностранчивост. Създал се е и друг мит: тези, които през 1886–1887 г. се обявяваха срещу диктатурата на Стамболов, са действували просто като оръдия на царизма. Можем да се отнасяме с резерви към едни или други възгледи и действия на тези русофили, които крояха заговори, вдигаха бунтове, устройваха атентати. Но че са движени от искрени патриотични подбуди — за никакво съмнение няма основание. И миналото им, и по-сетнешната им дейност (на тези, които оцеляха) е доказателство за това. Но и те си имаха своя трагедия, обяснима в оная крайно изострена и прекалено емоционална обстановка: с убеждението, че служат и се жертвуват за доброто на България, те в същото време бяха манипулирани и с оглед конюнктурните цели на недалновидната политика на Александър III. Тъкмо обвързаността им с чуждата политика бе главното, което служеше, за да се компрометират политическите им разбираня.

3. Управляващите либерали начело с Петко Каравелов искрено се стремиха към всестранно сътрудничество с Русия, без тя пряко да участва в управлението на страната, към отношения между две самостоятелни държави с общи интереси на Балканите.

Съставът на групировките е твърде мобилен през този период. Извършват се преливания от една към друга — част от консерваторите (Бурмов, Климент, Балабанов и др.) минават в Цанковия лагер; дейци от управляващата либерална партия се озовават в лагера на княза и консерваторите.

Руският царизъм не съумя да изработи своевременно реалистичен курс в политиката си към княжеството. Дълго време се поддържаше вярата, че признателността на българския народ е задължение към управляващите среди да хармонизират политиката си с руската; подценяваше се, че чувствата за миналото не са достатъчни за една трайна политическа близост, ако не се съчетават с интереси в настоящето и бъдещето. Първо, царизмът се поддаде на настойчивостта на княза за пряко участие в управлението на страната против волята на мнозинството от народа. След 1883 г. не си даде сметка за реалните политически сили в българското общество. Защото „най-верните“ от външна гледна точка не са винаги „най-сигурните“ от вътрешна.

Не бива да се слага знак за равенство между симпатия и политика. Симпатиите към Русия са всеобщи и трайни в България сред масата от народа. Без съмнение и Стамболов е изпитвал любов и признателност към руския народ, към руската култура. Също така е вярно, че целите, които преследваше царското правителство на Балканите, диктуваха то да се опира на балканските народи. Но и балканските народи търсеха, за да реализират националните си възжелания, опора в Русия. Това ще рече, че не само царска Русия се е стремяла към Проливите, но и че балканските народи са „използували“ в своя изгода този ѝ стремеж.

За нещастие началото на държавния живот в България, началото на руско-българските *държавни* отношения съвпада с царуването на Александър III. За това царуване оценката на съветската историография е единодушна. Във вътрешната политика тържествува крайната реакция. Във външната политика цялото царуване на Александър III е низ от недоразумения с България. Още щом се възкачва на престола след трагичната гибел на своя баща — царя-освободител Александър II, — той благославя необмисления акт на Александър Батенберг за суспендиране на Търновската конституция, а после подкрепя и режима на пълномощията. Така Батенберг успява да противопостави Александър III — а той е олицетворение на „Русия“ — на волята на българския народ. После се заплита конфликтът Александър III — Александър Батенберг, в който всеруският самодържец действа така, сякаш изпълнява волята, на антируските сили в Европа. И тази политика остава неизменна чак до смъртта му. Едва при неговия син Николай II, през 1896 г., се възобновяват дипломатическите отношения. Но в този десетгодишен период е издълбана една бездна между политиката на царска Русия, и политиката на буржоазна България, формирали са се вътрешни фактори и външни връзки, които лесно не се преодоляват.

Ще бъде най-малкото едностранчиво, ако обясняваме целия този разрыв, само с грешки и пропуски на царизма. Още до Освобождението бе очертана една политическа линия, поддържана от част от буржоазията — за ориентация към Запада. Според нейните привърженици обвързаността с Русия е вредна за националната кауза; борбата за свобода и независимост трябва да търси опора в големите западни държави. Освободителната война опроверга тази политическа

линия. Но и след Освобождението тя има своите застъпници. Зад нея стоят определени класови и политически сили. Те проповядват, че България е длъжна да се откъсне от Русия, да добие облик на самостоятелна държава, която не действа като руско оръдие на Балканите. Чак тогава големите западни държави щели да проявят благосклонност към справедливата национална кауза. Историята ще опровергае и тази надежда — въввлечена в антируски блок през Първата световна война, България ще претърпи непоправима катастрофа. Следователно, има реални вътрешни политически сили — друг е въпросът как ще ги оценяваме, — които много ефективно използват „авантюрите на царизма“ даже в известен смисъл го провокират към погрешни стъпки, за да се стигне до разрива.

В края на краищата принципите на външната политика на великата държава не се съчиняват от един владетел, колкото и могъщ да е той. Те не важат за 10–15 години, а обхващат епохи. Те са обусловени не само от волята на една или друга личност, от интересите на една или друга партия и класа, а често от това къде се намира тази държава, доколко е решила националните си проблеми, кои са съседите ѝ и пр. Каквито и грешки да правеше Александър III, и при него продължаваха да са в сила главните, традиционните насоки на руската политика. И след него тези насоки ще се съхранят.

Разривът през 1886 г. бе пакостен и за България, и за Русия. Но Русия бе велика държава, с глобални интереси. За нея България бе само пункт в интересите ѝ в света през XIX в. Царското правителство претърпя поражение в България — тук го изместиха неговите противници. Ала това поражение нямаше фатални последици за политиката му изобщо. В същото време разривът с Русия се оказва много по-съдбоносен за политиката на България. Цялото по-сетнешно развитие доказва, че насоката, която Стамболов дава на българската политика след 1886 г. — нека приемем, че е изхождал от най-патриотични подбуди, — тази насока бе една от предпоставките за пораженията на България в началото на следващия век. До 1886 г. България имаше един съюзник в борбата за национално единство — Русия. След 1886 г. се търсеше разрешение и чрез Османската империя, и чрез Англия, и чрез Австро-Унгария и Германия. Единственият критерий за правилността на една политическа линия, на една политика, са обективните резултати от нея, които в

последвалото обществено развитие я оправдават или безвъзвратно опровергават. При това положение можем да приемем 1918 г. за последица на насоката, чието начало бихме поставили в преломните и трагични събития от 1886–1887 г.

И затова, струва ми се, имаме основание да предположим, че неуспехът на Симеон Радев да преработи за второ издание двата тома и да напише третия се дължи тъкмо на несъвпадението между очакванията му за благоприятни резултати от политиката, възтържествувала през 1886–1887 г. и олицетворена от Стефан Стамболов, и пораженията на националната кауза, чиито корени са в предходното развитие. От отделни, публикувани впоследствие негови работи, можем да съдим как се е изменяла позицията му спрямо събитията, описвани по-рано. Обаятелният образ на Стамболов по време на Регентството, обрисуван в „Строителите...“, образ на герой, патриот и държавник, издигнал знамето на самостоятелността на малка държава срещу заплахата на могъща световна империя, трудно би се потвърдил от последвалите 1887 г. събития. Ореолът би помръкнал, щом като и Стамболов започне да се съмнява доколко се е оправдал целият огромен риск с настаняването на Фердинанд на трона. А самият Стамболов режим — с цялата му противоречивост — може да бъде обект на безусловна апология само поради политически страсти и намерения, но в никакъв случай — като резултат от научен анализ. В по-нататъшното развитие на българското общество се намират основанията за оценка на неговата обективна историческа роля.

Акад. Илчо Димитров

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.